

Ranonovovjekovni putopisi i istraživanje stereotipa o hrvatskim krajevima

(Mirna Zeman. 2013. *Reise zu den „Illyriern“. Kroatienstereotype in der deutschsprachigen Reiseliteratur und Statistik (1740–1809)*, Südosteuropäische Arbeiten 147. München: Oldenbourg. 376 str.)

Promatramo li znatiželju kao jedan od glavnih pokretača putopisne književnosti, moglo bi se ustvrditi kako upravo ona pokreće suvremena istraživanja stereotipa koji nastaju prilikom upoznavanja stranih krajeva i putovanja po nepoznatim zemljama. Mirna Zeman u svojoj studiji, objavljenoj 2013. godine na njemačkom jeziku, o istraživanjima ranonovovjekovne putopisne literature povezuje znatiželju i fundirano, djelomice autobiografski uvjetovano zanimanje za povijest mentaliteta hrvatskih krajeva s kompleksnim imagološkim i interdisciplinarnim teorijskim postavkama. Svoje istraživanje Mirna Zeman, koja je u Zagrebu na Filozofskom fakultetu diplomirala komparativnu književnost i germanistiku, a poslijediplomski studij nastavila u Njemačkoj, pomnim iščitavanjem slabo poznatih putopisnih izvora postavlja kao iznimno zanimljivu i gotovo antropološku potragu za tragovima prošlosti i njihovim diskurzivnim elementima u sadašnjici. Stoga putopise promatra kao dokaze neprekinutoga procesa razmjene iskustava, spoznaja i znanja, procesa koji je u jednakoj mjeri svojstven putovanjima, kao i putopisima.

Knjiga Mirne Zeman pod naslovom *Reise zu den „Illyriern“. Kroatienstereotype in der deutschsprachigen Reiseliteratur und Statistik (1740–1809)*

(*Putovanje k „Ilircima“. Stereotipi o Hrvatima u putopisnoj književnosti i statistici njemačkoga govornog područja od 1740. do 1809. godine*) važan je doprinos istraživanju stereotipa o Hrvatima u putopisnoj književnosti njemačkoga govornoga područja kasnoga 18. i početka 19. stoljeća. Studija je nastala kao disertacija na Sveučilištu u Paderbornu u okviru poslijediplomskoga projekta „Reiseliteratur und Kulturanthropologie“ (“Putopisna književnosti i kulturna antropologija”) i objavljena je u nizu radova Instituta za istraživanje istočne i jugoistočne Europe, pod vodstvom Ulfa Brunnbauera i Konrada Clewinga.

Njezina je potraga za svjedočanstvima iz prošlosti ponajprije usmjerena na istraživanje stereotipa, kao produkata razmjene znanja i iskustava u određenim vremenskim i prostornim koordinatama. Studija stoga rasvjetljava splet različitih, međusobno povezanih društvenih, povijesnih i kulturnih datosti koje generiraju predodžbe o Drugome. Autorica istražuje svjedočanstva njemačkih putnika koji su posjećivali tada slabo istražene hrvatske krajeve te se njezina zadaća pokazuje kao iznimno složen pothvat posredovanja između dvaju različitih, i posebice u ranom novovjekovlju, međusobno udaljenih kultura. Prikazujući autostereotipe i he-

terostereotipe autorica nastoji obuhvatiti njihov janusovski karakter i kompleksnost njihove društveno-povijesne uvjetovanosti u specifičnim ranonovovjekovnim prilikama hrvatskih krajeva, kroz perspektive austro-ugarskih putopisaca. Autorica više puta upućuje na činjenicu da su hrvatska područja bila višestruko podijeljena između različitih ranonovovjekovnih sila i njihovih područja moći; sukladno takvoj rubnoj poziciji, putopisi po hrvatskim predjelima nastaju relativno kasno i često su tek „nahoće povijesnih putopisnih istraživanja“ (str. 25). Upravo imagoška i komparativistička studija Mirne Zeman kompetentno popunjava tu prazninu, jer autorica polazi od jasne „regionalno-teritorijalne perspektive“ (str. 35), kombinirajući pomno čitanje povijesnih putopisnih tekstova s novijim teorijskim, među ostalim prostorno-teorijskim, imagoškim i diskurzivno-povijesnim pristupima te time nadopunjava mentalnu mapu europskih područja.

Njezino je ishodišno pitanje u istraživanju historijskih diskursa ono o egzistenciji stereotipa o Hrvatima u njihovim različitim pojavnim oblicima te je prvenstveno zanima kakva se proturječja, predrasude i često pogrešna pripisivanja mogu pronaći u putopisima, odnosno kako pisanje o prostoru uspostavlja taj prostor kao liminalan, zaostao i neciviliziran, to jest relativno Drugi (*relatively* “Other”) (str. 43). Već time njezina studija utemeljena na istraživanju povijesnih izvora postavlja pitanja iznimno relevantna za sadašnje doba, jer u žarištu nije samo povijesni pregled različitih stereotipnih formacija nego istovremeno njihovi odrazi do

današnjih dana. To je ponajprije pitanje o mehanizmima koji omogućuju nastanak, širenje i trajanje predrasuda u njihovu obliku gotovo petrificirane egzistencije. Iz toga proizlazi da je autoričin cilj potraga za sedimentima “imaginarnе geografije”, discipline koja istražuje povezanost autostereotipa i heterostereotipa u točno određenom prostoru na dosad slabo istraženom korpusu njemačke putopisne literature. Iz tako postavljenoga istraživačkoga cilja proizlazi da će autorica u svojim čitanjima povijesnih putopisa tragati za diskurzivnim dokazima “imperijalne geografije”, odnosno pokušati slijediti institucionalne prakse i mehanizme nastanka slika o Drugome, koji utemeljuju dualnu sliku Europe podijeljene na centar i periferiju, uspostavljenu kao napet odnos područja moći i potlačenih podanika lišenih prava na glas, odnosno na sudjelovanje u europskom kulturnom kontekstu kasnoga 18. stoljeća. U tom se smislu kao iznimno važan element istraživanja pokazuje isticanje relacijalnoga karaktera putopisne književnosti - čime se ne samo izbjegava svaka mogućnost shematskih i esencijalističkih određenja nacionalnoga karaktera nego se također upućuje na često zaboravljenu činjenicu koliko su slike o Drugome odraz vlastitih programa. Heterostereotipi su često projekcije eurocentrične „civilizacijske misije“, koja se pokazuje kao jednosmjerna i često isključiva. Tako se ovdje istraživane teme, kao što su imagoška pitanja o nastanku slika o sebi i drugome, načini reproduciranja stereotipa i istraživanje alteriteta obuhvaćaju širim pojmom kulturološkoga *Othering* koji uključuje pluralizam povijesnih, poli-

tičko-gospodarskih i vojno-političkih prilika. Time se na sasvim nov način tumači uloga putopisne književnosti u povijesnom razdoblju kasnoga 18. stoljeća.

U svojoj opširnoj analizi izvora i sekundarne literature autorica polazi od pretpostavke o povezanosti kolektivnih procesa simbolizacije i nacionalnih stereotipa; pritom, međutim, izbjegava mehaničko i jednostrano priklanjanje određenoj teoriji, primjerice orijentalističkoj ili postkolonijalnoj, jer se samo djelomice poklapaju s povijesnim prilikama u Austro-Ugarskoj. Zbog toga utvrđene stereotipne diskurse o balkanizmu i euro-orijentalizmu preispituje polazeći od kritike njemačkoga povjesničara Jürgena Osterhammela iz 1998. godine, u kojoj on osuđuje teorije koje se često zatvaraju u „modele autističnoga diskursa“, posebice ukoliko su jednodimenzionalno shvaćene, odnosno ne poštuju stvarnu povijesnu i kulturnu raznolikost određenih područja, nego se prilagođavaju određenom, unaprijed zadanom modelu tumačenja. Kako bi izbjegla zamku takvih jednostranih modela koji bi reducirali povijesne datosti, autorica u svojoj detaljnoj potrazi za izvorima neprestano razrađuje mrežu koja obuhvaća poveznice „putovanja, znanja i moći“ (str. 15). Zato prikazuje različite „konkurentne perspektive, konflikte i polemike na polju simboličkoga“ (str. 15). Pritom se oslanja i na recentne hrvatske publikacije o putovanjima, stereotipima i istraživanjima kulturnoga transfera.

Razdoblje koje autorica proučava u knjizi, a koje je omeđeno stupanjem na vlast Marije Terezije (1740.) i Napoleonovim osnivanjem Ilirskih pro-

vincija (1809.), ne promatra samo kao razdoblje intenzivnih putovanja i otkrivanja svijeta nego također kao važan prag moderne, što obuhvaća nazivom *Sattelzeit* (oko 1800.), koji je osmislio ugledni njemački povjesničar Reinhart Koselleck, te time to razdoblje postavlja kao izazov za sadašnjicu, pitajući se u kojoj je mjeri razdoblje oko 1800. trasiralo sadašnju produkciju stereotipa i načina suočavanja sa stranim. Pitanje o načinima predočavanja Drugoga, kao i vlastitom pozicioniranju u svijetu polazište je za istraživanje slika o Hrvatima: „Kako su tadašnji putnici gledali na stanovništvo Hrvatske, te koje slike i potencijalne stereotipe posredovali o „narodima“ koji su tamo živjeli?“ (str. 15). To se polazište s jedne strane odnosi na određivanje vlastitih metodoloških polazišta, a s druge strane na potrebu da se ukaže na nejedinstven povijesni položaj hrvatskih područja u tom razdoblju. Tako se u putopisima etničke zajednice koje su živjele na hrvatskim područjima nazivaju raznim imenima, primjerice „Hrvati“, „Morlaci“, „Liburnijci“, „Graničari“, „Grci“, „Ličani“, „Dalmatinci“, „Raci“ (str. 20). Upravo se zbog toga u naslovu spominje ilirsko ime, koje u ovoj studiji nije povezano s kasnijim ilirskim pokretom, nego obuhvaća protonacionalne zajednice, odnosno poseban povijesni položaj hrvatskih krajeva podijeljenih „među ranonovovjekovnim imperijalnim silama Venecijom, Habsburškom Monarhijom i Osman-skim carstvom“ (str. 13). Time se također jasno ograđuje od nacionalnih narativa te autorica ne ulazi u raspravu o kasnijim nacionalno-integrativnim diskursima. Umjesto toga u teorijskom

se uvodu odlučuje za koncept kritičke analize diskursa Jürgena Linka i za pojam interdiskursa koji u sebi objedinjuje niz specijalističkih diskursa. Upravo s tim metodološkim aparatom autorica nastoji kulturološki proširiti područje komparatističke imagologije i povezati ulogu stereotipa s konstitutivnom ulogom kolektivne simbolike u nastanku i funkcioniranju protonacionalnih diskursa i predodžbi o Drugome.

U središnjem dijelu monografije autorica predlaže heurističku tipologiju i podjelu pročitanih putopisa prema dominantnim tzv. „imagotemama“. Taj pojam preuzima od poljske imagologinje Małgorzate Świdorske, ne samo kako bi usustavila građu nego također analitički klasificirala svoj korpus. Istovremeno upućuje na dinamiku protonacionalnih zajednica na poprištu susreta velikih sila. U modusu „relativno stranoga“ hrvatska područja promatraju se kao „vlastito Drugo“ na koje se projiciraju prosvjetiteljski ciljevi odgajanja, poučavanja, ali i ovladavanja tim Drugim. Autorica u putopisima otkriva marcijalne, ilirske, poetske i egzotične imagote povezano sa specifičnim društveno-političkim razvojem hrvatskih područja. Tako marcijalna tema ne obuhvaća samo ratnu zbilju i ambivalentne slike o vojnicima na poprištu sukoba imperijalnih sila i spektar od hrabrosti do brutalnosti nego također antiosmanske graničarske mitove o „kršćanskom obrambenom poslanju“ (48). Takve mitove tumači kao granične orijentalizme karakteristične za hrvatske ranonovovjekovne diskurse sa zadaćom aktiviranja snažnoga simboličko-integrativnoga potencijala, poznatoga kao narativ o *antemurale Christianitatis*.

Poetsku imagotemu povezuje s fenomenom „morlakizma“, poznatim iz starijih putopisa Alberta Fortisa i tematiziranim kao egzotiziranje hrvatskih krajeva. Autorica se potom bavi imperijalnim i prosvjetiteljskim impetuousom upisanim u taj diskurs. Poetsku imagotemu povezuje s rastućim zanimanjem za narodnu kulturu i južnoslavensku usmenu predaju početkom 18. stoljeća, inspiriranu Rousseauovim konceptom „plemenitoga divljaka“ i Ossijanovim mistifikacijama. Pritom se poziva na utjecajne studije s anglosaksonskog područja, primjerice na studiju Larrya Wolfa o vladavini Venecije nad slavenkim narodima, kao i na monografiju Wendy Bracewell o povijesti senjskih uskoka u 16. stoljeću.

Glavni je dio rada proučavanje izvora shvaćenih kao varijacije identiteta i alteriteta. Zajedničko obilježje svih analiziranih putopisa njihova je autentičnost, odnosno činjenica da su putopisci doista proputovali i doživjeli hrvatska područja te pišu iz perspektive svjedoka. Sljedeće pitanje koje se postavlja način je na koji putopisci svoja iskustva s „vlastitim Drugim“ potom „insceniraju u otkriće vođeno kolonijalnim impulsom“ (str. 14). Autorica se bavi konkretnim iskustvima koja čine polazište za „*Othering* različito etiketiranih zajednica i skupina stanovništva“ (str. 85). To pitanje vodi zaključku da u putopisima „etnokarakterološki presjeci iz starije historiografije“ (str. 270) često stupaju na mjesto konkretnih opisa stvarnih područja i njihova stanovništva. Tako je zajednički nazivnik prikazanih putopisa pojavljivanje tzv. „euroorijentalističkih diskursa“ (str. 85), koje autorica istovremeno relativizira, argumentirajući da utvrđena

drugost i civilizacijska zaostalost ne opisuju samo stvarni povijesni i društveni položaj hrvatskih krajeva nego istovremeno upućuju na tzv. „gubernalni mentalitet“ putopisaca i svojevrsan „imperijalni korzet“ (str. 287) kojega se ne mogu osloboditi, a on umnogome određuje njihovu percepciju stranih krajeva. Jasno je da se tim pojmom nadovezuje na analize dispozitiva znanja i moći Michela Foucaulta kao prakse koje obilježavaju prijelaz iz srednjovjekovne države u administrativnu državu. Time se pažnja posvećuje mehanizmima „biomoći“ (str. 277), posebice aspektima „ekonomske produktivnosti, vojne korisnosti i političke poslušnosti“ (str. 276) te se putopisi razmatraju kao epistemološka praksa povezana s pitanjem o efektima moći i mehanizmima vladavine u istraživanim krajevima.

Putopisi se analiziraju kao potvrđivanje vlastita položaja u odnosu prema Drugome, što autorica naziva njihovom kompenzacijskom ulogom. Tako prati na koje se načine česte „stereotipne etnokarakterologije“ (str. 279) poput primjerice stereotipa o lijenosti, brutalnosti ili krvoločnosti simbolički funkcionaliziraju. S druge strane otkriva pozitivne stereotipe o prirodom, narodnom čovjeku ili plemenu divljaku. Tako autorica potkopava i relativizira prividno neutralno stajalište putopisca te time u njima prati tzv. *imperijalnu misao*, misao koja je prema Edwardu Saidu tipična za svakoga predstavnika imperijalne kulture. Upravo takvu funkcionalizaciju autorica promatra na žanrovski raznolikom korpusu statistika iz 18. stoljeća, vrsta koje obuhvaćaju statističku literaturu, medicinsku statistiku, didaktička i etnografska djela nastala sa „zadaćom

prikupljanja znanja za praktičnu politiku“. Vođena idejom o pragmatičnoj zadaći putopisa autorica razrađuje skalu prikaza koja seže od trgovačkih putnika zainteresiranih za gospodarske ciljeve, carskih putovanja, prototurističkih zapisa do prvih etnografskih zapisa i primjera političke geografije.

Korpus obuhvaća putopise desetorice putnika, pri čem se u četvrtom dijelu rada analiziraju etnografska djela J. Rohera i C. Meintera kao statistike. Analize počinju s poluanonimnim putopisima s trgovačkih putovanja „nekog gospodina Racitha“ (str. 87) iz sedamdesetih godina 18. stoljeća. U poglavlju pod naslovom „Carska putovanja“ prikazana su povijesna putovanja cara Josipa II. iz 1768. godine, kada je proputovao vojno i gospodarski važne krajeve od Slavonije do hrvatskoga Primorja. Sličan gospodarski i politički pragmatički aspekt pokreće putopise visokoga k. i k. službenika Friedricha Wilhelma von Taubea, kao i austrijskoga časnika Hieronymusa Rödlicha te bečkoga trgovca Nikolausa Ernsta Kleemanna. U njihovim putopisima autorica otkriva izraženu „sklonost karakterološkim opisima tamošnjeg stanovništva vođenih uglavnom političkim razmišljanjima i resentimanima“ (str. 91). Potom na primjeru putopisa dvaju ugarskih putopisaca - državnoga patriota Stephana von Köröskényia i visokorangiranoga službenika Vincenza Batthyányia - istražuje „pitanje o koncepcijama integracije i pojavnim oblicima kolektivnih identiteta u povijesnim hrvatskim regijama prednacionalnog i predilirskog razdoblja“ (str. 180).

U nastavku obrađuje prve prirodno-znanstvene putopise, primjerice preteču etnografskih studija Balthasara

Hacqueta. Autorica njegov izvještaj istražuje kao najavu „razdoblja imperijalnih istraživačkih putovanja“ (str. 126) na temelju „(prirodno-povijesnih) antropogeografskih prosvjetiteljskih nacrtā“ (str. 141). On slijedi prosvjetiteljske ciljeve te se u njegovu putopisu „regionalne zajednice“ stapaju u zajednički narativ s „pročitanim antičkim identitetima“ pozivanjem na ilirsko nasljeđe. U sljedećem putopisu vojnika plaćenika J. C. Bornagiusa autorica također istražuje prepletanje njemačke povijesti koalicijskih ratova kasnog 17. stoljeća sa „slučajnim“ (str. 225) otkrivanjem hrvatske obale kao potencijalnoga turističkoga cilja. Istovremeno se u tom putopisu razmatraju odnosi siromaštva i obrazovanosti, čime autor napušta romantičarske predodžbe o netakutoj divljini. Razvoj putopisa i njegovu literarizaciju, odnosno preraštanje u književni žanr, autorica potom proučava na primjeru putopisa Josepha Georga Widemanna *Pohodi istarskim obalama* jer se u njem putopisac predstavlja kao prototip „sentimentalnoga putnika“ te je njegov opis obilježen „amalgamom produhovljenosti i imperijalizma, subjektivnosti i političkog angažmana, književne autoreferencijalnosti i suhoga stila političke publicistike“ (str. 243). Istražujući estetska obilježja teksta i njegove književne kvalitete, autorica primjećuje kako se opisani krajolici pretvaraju u povijesnu i kulturnu kulisu pomoću koje putopisac zapravo artikulira vlastita iskustva i očekivanja od „otkrivenih“ područja. Iz toga proizlazi da se kulturna tehnika putovanja promatra kao istaknut oblik produkcije znanja, koji kao nov način pisanja potvrđuje etablirane ciljeve i

istovremeno uspostavlja razliku između stranog i poznatog te se time profilira kao način ovladavanja prostorom.

U četvrtom se poglavlju putopisi razmatraju kao hibridni i polivalentni izvori informacija, pri čem stereotipne predodžbe uglavnom imaju zadaću prikazivanja nekadašnje vojne granice na hrvatskim područjima kao oblik „unutarnje“ kolonije. U putopisima se postojano reproducira uloga hrvatskih područja kao „nekultivirane tamponzone“ (str. 280) sa zadatkom potvrđivanja „kontinentalne misije k. u. k. državnih područja“ (isto). Kao primjer negative etnografije južnih Slavena autorica analizira statističke putopise Josepha Rohera, koji „prosvjetiteljsko-jozefinske norme napretka, racionalnosti i državne koristi“ (str. 288) projicira na nerazvijena hrvatska područja u smislu „habsburškoga imperijalnoga narativa“ (str. 289). Pri tom se imagološka tema prebacuje i na prikaz tjelesnoga, što autorica istražuje na primjeru putopisa Christopa Meintera iz 1790. godine, u kojem on polazi od „tjelesne različitosti slavenskoga Drugoga“ (str. 298) te tako producira egzotične „diskurse o Hrvatskoj“ (str. 297), primjerice kada spominje akrobatske vještine dojenja žena u Zagori.

Tako autorica u svojem istraživanju ranonovovjekovnih putopisa uspostavlja niz koji prati percepciju hrvatskih gospodarski i politički zaostalih perifernih područja od projekcija egzotičnih prostora sve do nastanka konkretnoga kulturnoga prostora. Stoga su ovdje istraživane „artikulacije alteriteta“ (str. 39) shvaćene procesualno i relacijalno i promatraju se kao rezultat procesa interakcije vlastitoga i stra-

noga. Autorica utvrđuje da putopisci, promatrajući tuđe krajeve, istovremeno svjedoče o vlastitoj posredničkoj ulozi te se u kontaktima sa stranim umnogome mijenja i vlastito stajalište. Tako se mnogo spominjani fenomen interkulturalnosti ovdje interpretira kao oblik zajedničke proživljene prošlosti te se u diskurzivnim tragovima prošlih putovanja daleka prošlost neočekivano pretvara u nezaobilazan dio suvremenih diskursa. Kao posebnu vrijednost ove akribične studije, koja teorijski upućeno osvjetljava slabo poznate izvore, treba istaknuti kako se umrežavanjem povijesnih i geografskih činjenica nekadašnja područja konflikta promatraju kao prostori međusobnoga prožimanja i mijenjanja različitih kultura, a time kao poprišta neprekidnoga dijaloga vlastitoga i stranoga, pri kojem se granice tih područja, jednako kao i granice znanja, neprekidno nanovo definiraju i mijenjaju.

Milka Car